

„Kwartalnik Filmowy” nr 122 (2023)
ISSN: 0452-9502 (Print) ISSN: 2719-2725 (Online)
<https://doi.org/10.36744/kf.1629>
© Autor; licencja Creative Commons BY 4.0

Lukasz Biskupski
Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0000-0002-1385-2435>

Studium władzy i recepcji z perspektywy źródeł archiwalnych

Słowa kluczowe:

filmoznawstwo;
dystrybucja filmowa;
Polska Rzeczpospolita
Ludowa;
historia filmu;
polityka kulturalna

Abstrakt

Recenzja dotyczy książki Krzysztofa Jajki, Konrada Klejsy, Jarosława Grzechowiaka i Ewy Gębickiej *Rozpowszechnianie filmów w Polsce Ludowej w latach 1944-1956* (2022), będącej krytycznym wydaniem tekstów źródłowych poświęconych rodzimej dystrybucji filmowej w pierwszej dekadzie po II wojnie światowej. Recenzent zwraca uwagę na wysoką wartość naukową publikacji, która stanowi cenne źródło informacji oraz analiz dotyczących kinematografii w Polsce Ludowej. Podkreśla, że książka ta ma istotny wkład w rosnący zasób literatury na ten temat i przyczynia się do wzbogacenia wiedzy, stanowiąc również podstawę dla przyszłych dociekań, a także dając szansę na silniejsze powiązanie analiz z obszaru historii kina z badaniami historii politycznej, społecznej i gospodarczej.

Historia Polski Ludowej od wielu lat jest przedmiotem badań naukowych prowadzonych z odmiennych perspektyw dyscyplinarnych. Oprócz historii politycznej prężnie rozwijają się historia społeczna i historia kultury. Między różnymi dyscyplinami akademickimi – historią, socjologią historyczną czy filmoznawstwem – jest jednak zauważalna rozbieżność optyki wynikająca z usytuowania instytucjonalnego. Badacze z dziedziny historii skupiają się bardziej na aspektach politycznych i ekonomicznych, podczas gdy filmoznawcy są zainteresowani albo samymi filmami w aspekcie artystycznym, albo obrazem społeczeństwa, jaki wyłania się z analizy reprezentacji filmowej. Nawet publikacje historyczne poświęcone historii społecznej często nie wykraczają poza powierzchowne nawiązania do kinematografii. Z kolei w obszarze nauk o sztuce filmowej wykorzystanie źródeł archiwalnych – nie tylko związanych z konkretnymi obrazami, lecz także dotyczących aspektów instytucjonalnych, ekonomicznych i politycznych – pozostaje raczej sferą pionierów i pionierek, a nie głównym nurtem badań¹. Ocena ta jest, rzecz jasna, nadmiernie upraszczająca, pozwalam ją sobie jednak sformułować na potrzeby retoryczne, aby podkreślić wagę książki *Rozpowszechnianie filmów w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, która daje nadzieję na wypełnienie istotnej luki badawczej i otworzenie nowego rozdziału w integracji perspektyw nauk historycznych, socjologii historycznej i nauk o kulturze. To cenny wkład zarówno w dziedzinę filmoznawstwa, jak i historię, ponieważ rzuca światło na złożone związki między kinem, polityką i społeczeństwem w okresie formowania się nowego państwa. Zrozumienie mechanizmów dystrybucji i rozpowszechniania filmów jest przecież kluczowe dla pełnego poznania roli kina w szerszym kontekście omawianego okresu.

Nie jest to jednak pozycja odpowiadająca na potrzeby tych, którzy oczekują syntezy tematu sformułowanego w tytule. Zespół badawczy złożony z Krzysztofa Jajki, Konrada Klejsy, Jarosława Grzechowiaka i Ewy Gębickiej przygotował bowiem krytyczne wydanie materiałów źródłowych prezentujących i kontekstualizujących źródła archiwalne dotyczące szeroko rozumianego systemu dystrybucji filmów we wczesnych latach Polski Ludowej. W obszarze zainteresowania redaktorów znalazły się złożone i wzajemnie powiązane zagadnienia, które proponują oni opisać za pomocą trzypoziomowego schematu. Na najwyższym poziomie sytuują selekcję tytułów (krajowych i zagranicznych) przeznaczonych do upowszechniania. Środkowy obejmuje przygotowania do dystrybucji (językowe opracowanie filmów zagranicznych, ewentualne dodatki krótkometrażowe, produkcję materiałów reklamowych) oraz wytwarzanie i rozpowszechnianie kopii. Na najniższym szczeblu tej struktury zostały ulokowane kwestie związane z eksploatacją, czyli realizacją wytycznych dystrybucyjnych „na miejscu”, to jest

w konkretnych kinach. Taka konceptualizacja determinuje układ książki i zakres wykorzystanych materiałów.

Redaktorzy uznali za daty graniczne lata 1944-1956, czyli zwyczajowo przyjęte cezury z obszaru historii politycznej. Książka skupia się na czterech fazach wczesnej historii Polski Ludowej: ostatnich miesiącach II wojny światowej, kadencji rządu koalicyjnego, kilkuletnim okresie stalinizacji życia publicznego oraz krótkiej odwilży. Redaktorzy przekonująco konstatują, że kształt kultury filmowej Polski Ludowej był w dużej mierze uwarunkowany przez szersze zmiany polityczne w ówczesnej Europie Środkowo-Wschodniej. Zręby polskiej kinematografii państwowej powstały na ziemiach polskich w roku 1944 wraz z zaczątkami nowej władzy (pierwszy uwzględniony dokument pochodzi z sierpnia tego roku), a przez kolejne lata były kształtowane według struktury wywodzącej się ze Związku Radzieckiego. Ostatnia pozycja źródłowa w książce jest datowana na rok 1956, kiedy nastąpiły zasadnicze zmiany w modelu sprawowania władzy przez komunistów. Jak uważają redaktorzy, jest on istotną cezura, ponieważ doszło wówczas do zasadniczych przemian politycznych: decyzja o likwidacji pod koniec roku Centralnego Urzędu Kinematografii, który zarządzał całością spraw związanych z produkcją i dystrybucją filmów, stanowi ich zdaniem symboliczny koniec stalinizmu w polskiej kulturze filmowej.

W tych ramach chronologicznych i tematycznych zespół redagujący tom zebrał na blisko tysiącu stron setki źródeł, głównie dokumentów, takich jak rozporządzenia, okólniki, sprawozdania okresowe czy protokoły z posiedzeń różnych gremiów, a także artykuły prasowe, listy i skargi, czy wreszcie reprodukcje zdjęć, ulotek filmowych, plakatów oraz rysunków satyrycznych (łącznie 198 dokumentów źródłowych, 75 ilustracji oraz 17 materiałów uzupełniających; publikacja waży aż 1950 gramów). Zgodnie z formułą wydania krytycznego pozycje są opatrzone rozbudowanymi przypisami wyjaśniającymi. Miłośnicy danych ilościowych z pewnością ucieszą się z dodatków tabelarycznych, zawierających takie informacje jak na przykład zestawienie kin miejskich, wiejskich i ruchomych z podziałem na miasta i województwa w latach 1945, 1950 i 1955. Większość użytych materiałów źródłowych pochodzi z archiwów Ministerstwa Informacji i Propagandy, Generalnej Dyrekcji Filmu Polskiego oraz Centralnego Urzędu Kinematografii przechowywanych w Archiwum Akt Nowych. Jak ze zdziwieniem zauważyli redaktorzy książki, metryki analizowanych przez nich teczek były prawie puste, co oznacza, że wcześniej niemalże nikt nie odwoływał się do tych dokumentów.

Wyboru źródeł dokonano tak, aby zaprezentować trzy główne obszary tematyczne: po pierwsze, prawne, polityczne i organizacyjne uwarunkowania rozpowszechniania filmów; po drugie, kwestię działalności kin, w tym ich pracowników czy infrastruktury; po trzecie, zagadnienia związane z publicznością i oferowanym repertuarem. Książka składa się z trzech opatrzonych rozbudowanymi omówieniami części oraz wprowadzenia prezentującego problematykę, stan badań, rodzaj źródeł i strukturę tekstu.

We wstępnym opracowaniu otwierającym pierwszą część książki Jarosław Grzechowiak dzieli omawiany okres na trzy etapy: organizację (1944-1947), centralizację (1947-1954) oraz odprężenie (1955-1956). W reprodukowanych źródłach

dominują protokoły z posiedzeń, narad czy zebrań różnych instytucji i organizacji filmowych, które przedstawiają procesy podejmowania decyzji, dyskusje i ustalenia dotyczące rozmaitych zagadnień związanych z kinematografią. Ważną grupę stanowią zarządzenia i uchwały wydawane przez instytucje kinematograficzne, regulujące różne aspekty funkcjonowania branży filmowej, takie jak wynajem filmów, taryfy czy struktury przedsiębiorstw. Wśród materiałów źródłowych znajdują się również artykuły publikowane w biuletynach informacyjnych, czasopiśmie i publikacjach branżowych, które omawiają aktualne problemy i wydarzenia związane ze światem filmu. Ponadto w zbiorze można znaleźć sprawozdania dotyczące działalności różnych instytucji i organizacji filmowych, takich jak Resort Informacji i Propagandy czy Przedsiębiorstwo Państwowe „Film Polski”. Do kolejnej grupy źródeł należą memoriały i wnioski, przedstawiające propozycje reform, sugestie zmian regulacji prawnych czy rekomendacje odnośnie rozwoju przemysłu filmowego w Polsce. Warto prócz tego zwrócić uwagę na opracowania i analizy, które zawierają badania naukowe, na przykład na temat pracy oświatowo-filmowej, struktury przedsiębiorstw czy czasopism i publikacji branżowych. Dalej znalazły się tu też dekrety i rozporządzenia, które wprowadzają zmiany w prawodawstwie dotyczącym kinematografii, takie jak reforma rolna czy zmniejszenie wymiarów plakatów filmowych. Ostatnią, ale nie mniej ważną grupę źródeł stanowi dokumentacja korespondencji między przedstawicielami różnych instytucji filmowych oraz notatki odnoszące się do konkretnych kwestii, przykładowo nagród za plakaty czy funkcjonowania wynajmu filmów. Szczególnie ciekawie prezentują się alternatywne wizje urzędnika omawianej gałęzi przemysłu, których ślad pozostał w dokumentach, a które nigdy nie zostały zrealizowane.

W części drugiej, opatrzonej wprowadzeniem Krzysztofa Jajki, omówiono kwestie dotyczące powojennej kinofikacji, obejmujące budowę, przejmowanie oraz upaństwowienie kinoteatrów. Zawarte w zbiorze dokumenty ukazują między innymi działalność kin objazdowych, kursy i szkolenia, a także zarzuty nieprawidłowości. Podejmowane są w nich również tematy związane z kinami państwowymi i pozapaństwowymi, w tym dotyczące wydawania koncesji na prowadzenie kin oraz przekształcania ich w obiekty państwowe. Ciekawy kontekst społeczny naświetlają chociażby akta odnoszące się do kin dworcowych, nieprawidłowości w sprzedaży biletów oraz skarg widzów. Prezentowane źródła uwiadcniają nadto problemy związane z jakością usług, a wśród nich choćby kwestie higieny i bezpieczeństwa pracy w kinoteatrach. Ukazana zostaje także współpraca kin z organizacjami politycznymi, takimi jak Polska Partia Robotnicza czy Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, w celu organizowania seansów filmowych oraz udział kin w wydarzeniach politycznych, takich jak obchody rocznic. W omawianej części książki podejmowane są też tematy związane z obiegiem kopii filmowych oraz obecnością filmu na terenach wiejskich. Dokumenty naświetlają różnice postaw wobec kina między ludnością miejską a wiejską, jak również problemy związane z dystrybucją filmów na wsi. W analizowanych źródłach poruszono także kwestie cen biletów, pracowników kin oraz zaplecza technicznego.

Część trzecia książki skupia się na filmach, repertuarze oraz widowni. Omówieniem tej tematyki w szkicu zajął się Konrad Klejsa. Analogicznie do po-

przednich części znajdujemy w niej takie źródła jak protokoły, raporty, instrukcje, listy, sprawozdania, artykuły i okólniki. Tematyka dokumentów wiąże się głównie z polityką filmową, kontrolą treści filmów, organizacją i zarządzaniem kinematografią. Materiały obejmują zagadnienia dotyczące utworów krótkometrażowych, frekwencji i widowni (w tym filmów i widowni na wsi), archiwów filmowych, a także początków ruchu Dyskusyjnych Klubów Filmowych. Znajdziemy tu zatem informacje na temat dyskusji nad konkretnymi tytułami, oceny filmów, analizy wyników frekwencji (jak chociażby badanie uczestnictwa w seansach filmów fabularnych na wsi za okres styczeń-maj 1954 r.), kierowania repertuarem kin, organizacji festiwalu filmowych, procedur cenzury, rozpowszechniania dzieł polskich i zagranicznych.

Jako wybór tekstów źródłowych, recenzowana publikacja nie jest pozycją, którą da się przeczytać od początku do końca. Pisanie o przeszłości polega na tworzeniu spójnej narracji na podstawie dostępnych źródeł. Zadanie to jest niezwykle czasochłonne i wymaga od badacza przejrzenia tysięcy metrów bieżących dokumentacji aktowej w celu wyłonienia istotnych pozycji, których ostateczny wybór zawsze zależy od sformułowanego pytania badawczego. Jednak redaktorzy niniejszego tomu stawiają na jak najszerzy przekrój materiałów, które mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych poszukiwań archiwalnych. Ze względu na swoją specyfikę książka dobrze posłuży jako kompendium lub przewodnik dla osób badających konkretne zagadnienia związane z dystrybucją filmów w Polsce. W ogólnej interpretacji samych redaktorów w tym okresie charakteryzuje ją przede wszystkim silne scentralizowanie zarządzania (przez długi czas w strukturze przypominającej holding) oraz brak konkurencji (państwowy monopol), również ze strony pozostałych mediów audiowizualnych. Inną charakterystyczną cechą tego systemu było zaburzenie relacji „popyt-podaż” (gospodarka planowa) wynikające z prymatu decyzji o charakterze ideologicznym (film jako komunikat „społecznie użyteczny”), silnie powiązanych z uwarunkowaniami międzynarodowymi (Polska Ludowa jako państwo podporządkowane ZSRR i działające w sojuszu państw „demokracji ludowej”).

Analiza konkretnych źródeł pozwoli na samodzielne pogłębienie (lub weryfikację) tej interpretacji oraz sformułowanie nowych, bardziej szczegółowych problemów. Nasuwa się jednak pytanie, dlaczego redaktorzy tomu zdecydowali się na zaprezentowanie antologii tekstów źródłowych częściowo opracowanych problemowo, ale pozbawionych stosownej syntezy. Być może odpowiedź jest prozaiczna: korpus materiałów źródłowych okazuje się tak rozległy i zróżnicowany, że przekracza możliwości nawet kilkuosobowego zespołu badawczego. W takim razie może lepszą formą byłaby cyfrowa baza danych, która w dobie rozwijających się narzędzi analitycznych opartych na mechanizmach uczenia maszynowego pozwoliłaby na o wiele bardziej zaawansowane przetwarzanie źródeł niż mozolne kartkowanie opasłej publikacji (a nawet, prymitywne w swojej funkcji, proste przeszukiwanie pliku w formacie PDF)². Niemniej w aktualnej formie książka sytuje się gdzieś pomiędzy pełną syntezą a użyteczną antologią, stając pozycją atrakcyjną dla wąskiego grona czytelników.

Z tego samego względu nie mam możliwości krytycznego omówienia wszystkich wątków i problemów, które potencjalnie stawiają źródła zgroma-

dzone w recenzowanym tomie. Sprowadzałyby się to albo do monograficznego opracowania tematu, albo do naświetlenia jakiegoś zagadnienia szczegółowego, podczas gdy już samo zapoznanie się z prezentowanymi źródłami jest zadaniem wymagającym tytanicznej pracy. Z pewnością jednak publikacja ta może stanowić dobry punkt wyjścia do dalszych poszukiwań odnośnie takich zagadnień jak chociażby: jak centralizacja wpłynęła na organizację i funkcjonowanie rozpowszechniania filmów w Polsce Ludowej i jak sytuuje się na tle analogicznych procesów w innych obszarach? Jakie uwarunkowania społeczno-polityczne wpłynęły na rozwój kinematografii w Polsce Ludowej, na przykład relacje między kinami a organizacjami politycznymi? Jakie były główne problemy związane z jakością usług kinowych w Polsce Ludowej, nie tylko w zakresie repertuaru, lecz także higieny czy bezpieczeństwa pracy w kinach? Jakie alternatywne wizje urządzenia polskiej kinematografii pojawiały się w dokumentach i czemu nigdy nie zostały zrealizowane? Jakie były skargi widzów i zarzuty nieprawidłowości związane z działalnością kin w Polsce Ludowej?

Celowo zaproponowałem pytania, które przynajmniej częściowo wykraczają poza obszar zainteresowania filmoznawstwa. Zamiast koncentrować się na kwestiach szczegółowych, chciałbym bowiem zwrócić uwagę na generalne zagadnienie metodologiczne związane z recenzowaną publikacją. W artykule omawiającym rolę historii kina w filmoznawstwie w odniesieniu do badań ogólnohistorycznych Richard Maltby zadał pytanie o to, co zrobić, żeby zajęła ona bardziej widoczne miejsce w akademii³. Zauważył, że pomimo istotnej pozycji w świecie naukowym i kulturze popularnej historia kina wciąż pozostaje w cieniu innych kierunków badań filmoznawczych, takich jak analiza tekstualna czy rozważania teoretyczne. Maltby twierdzi, że aby zagwarantować tej subdyscyplinie należne miejsce w badaniach filmowych, konieczna jest zmiana podejścia. Odnosi się do publikacji *Global Hollywood*, której autorzy sugerują, że badania nad kinem nie łączą się wystarczająco z historią społeczną i polityczną, teorią społeczną czy zagadnieniami polityki kulturalnej⁴. Jednym z rozwiązań, twierdzi Maltby, jest pisanie historii kina w perspektywie szerokiego kontekstu społeczno-kulturowego i ściśle odnoszenie jej do badania historii społecznej. Zrozumienie roli kina w różnych kontekstach kulturowych może pomóc w bardziej kompleksowym ujęciu kultury i społeczeństwa jako całości. W ten sposób historia kina nie tylko zyska należne miejsce w badaniach filmowych, lecz także – przede wszystkim – nawiąże porozumienie z naukami ogólnohistorycznymi.

W mojej ocenie praca Jajki, Klejsy, Grzechowiaka i Gębickiej wpisuje się w ten postulat. Ich zainteresowania skupiły się nie tyle na samych filmach, co przede wszystkim na historii kina jako instytucji społecznej, gospodarczej i politycznej. W konsekwencji publikacja ta ma szansę wyjść poza wąski krąg filmoznawców i zainteresować badaczy zajmujących się historią polityczną, społeczną i gospodarczą. Przedstawia bowiem złożone związki między kinem, polityką i społeczeństwem, uwypuklając potrzebę interdyscyplinarnego podejścia w badaniach naukowych łączących wiedzę z historii, nauk społecznych, politologii oraz nauk o kulturze i filmie. Na najbardziej ogólnym poziomie za największy wkład zespołu redakcyjnego w rozwój nauki można, moim zdaniem, uznać budowę mostów pomiędzy różnymi dyscyplinami szeroko pojętej humanistyki. Ich

publikacja stanowi punkt wyjścia dla przyszłych badań, prezentując historię kina polskiego nie jako obszar autonomiczny, lecz jako problematykę, której nie sposób pominąć, pisząc historię Polski z perspektyw różnych nauk. Teraz czas na to, aby po tych mostach rozpoczął się intensywny ruch.

Krzysztof Jajko, Konrad Klejsa, Jarosław Grzechowiak, Ewa Gębicka, *Rozpowszechnianie filmów w Polsce Ludowej w latach 1944-1956*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022.

¹ Można tu wskazać chociażby pionierskie badania Aliny Madej i Ewy Gębickiej, a z najnowszych publikacji pracę zbiorową: *Archiwa we współczesnych badaniach filmoznawczych*, red. B. Giza, P. Zwierzchowski, K. Mała-Malatyńska, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2020.

² Uwagę tę formułuję jedynie dla porządku, zdaję sobie bowiem sprawę, że takie przedsięwzięcie byłoby trudne do umiejscowienia w systemie ewaluacji polskiej nauki. Co więcej, byłoby potencjalnie ulotne, zważywszy

że cyfrowe bazy danych, które powstają w ramach projektów naukowych, są trudne do utrzymania po zakończeniu finansowania grantowego.

³ R. Maltby, *How Can Cinema History Matter More*, „Screening the Past” 2007, nr 22, <http://www.screeningthepast.com/issue-22-tenth-anniversary/how-can-cinema-history-matter-more> (dostęp: 15.04.2023).

⁴ T. Miller, N. Govil, J. McMurria, R. Maxwell, T. Wang, *Global Hollywood 2*, British Film Institute, London 2004.

Łukasz Biskupski

Doktor, kulturoznawca i filmoznawca; adiunkt w katedrze Wiedzy o Filmie i Kulturze Audiowizualnej Uniwersytetu Gdańskiego w ramach programu Narodowego Centrum Nauki „Fuga”. Zajmuje się przemianami kultury wizualnej, a także historią kina i kultury popularnej. Autor książek: *Kinofilia zaangażowana. Stowarzyszenie miłośników filmu artystycznego „Start” i upowszechnianie kultury filmowej w latach 30. XX w.* (2017), *Prosto z ulicy. Sztuki wizualne w dobie mediów społecznościowych i kultury uczestnictwa – street art* (2017) oraz *Miasto atrakcji. Narodziny kultury masek na przełomie XIX i XX wieku. Kino w systemie rozrywkowym Łodzi* (2013); redaktor (wraz z M. Rawską) antologii *Papierowi bandyci. Wypisy z powieści obiegu brukowego do 1939 roku* (2017).

Bibliografia

Maltby, R. (2007). How Can Cinema History Matter More?. *Screening the Past*, (22). <http://www.screeningthepast.com/issue-22-tenth-anniversary/how-can-cinema-history-matter-more>

Keywords:

film studies;
film distribution;
film history;
cultural policy;
People's Republic
of Poland

Abstract

Lukasz Biskupski

Power and Public Reception: An Archival Investigation

The review discusses the book *Rozpowszechnianie filmów w Polsce Ludowej w latach 1944-1956* [Film Distribution in the Polish People's Republic in 1944-1956] (2022), which provides critical editions of source texts related to film distribution in the early years of the Polish People's Republic after World War II. The reviewer notes the high scientific value of the publication, which constitutes a valuable source of information and analysis on cinema in the Polish socialist state. He emphasizes that the book makes a significant contribution to the growing body of literature on the subject and results in expanding our knowledge, while also serving as a basis for future research and providing an opportunity for stronger connections between film history research and research on political, social, and economic history.